УДК 94(3):347.51
DOI: 10.32342/2522-4115-2020-2-20-5

К.І. КІРЮХА,
аспірант кафедри педагогіки та методики професійної освіти
Криворізького державного педагогічного університету

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТЬ «ГРОМАДЯНСТВО» ТА «ГРОМАДЯНСЬКА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ» В ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті розглянуто проблему становлення громадянства та громадянської відповідальності як одних з факторів державотворчих процесів країн світу. Досліджено еволюцію цих понять. Питанням громадянства та громадянської відповідальності приділено значну увагу у творах мислителів та державних діячів, починаючи від моменту утворення перших держав. Саме громадянство гарантувало забезпечення прав і свобод людини, підтверджувало її приналежність до певного народу, соціального прошарку, території, міста чи держави.

Існує декілька підходів до виникнення громадянства, але вважаємо за доцільне дотримуватися думки, що громадянство оформлюється паралельно з утворенням античних рабовласницьких держав. У Стародавній Греції громадянство прив'язувалося до міста. Лише там, де людина народилася, вона могла розраховувати на громадянські права. Громадянство Спарти та Риму людина могла отримати, лише відповідаючи певним вимогам та здобувши відповідну освіту. Громадянином Афін міг стати виключно чоловік, у якого батько і матір були повноправними громадянами. У Римській імперії права надання та позбавлення громадянства переходять до державного апарату.

У Середньовіччі поняття «громадянство» підміняє термін «підданство». Становлення феодальних відносин, боротьба за земельні наділи приводять до особливо привілейованого стану громадянина.

Окремою віхою в історії становлення громадянства є поява магдебурзького права в Європі та на теренах сучасних українських земель. Громадянство стає своєрідною гарантією захисту прав і свобод людини. Для того, щоб отримати громадянство, потрібно було бути членом гільдії, цеху, корпорації та скласти іспит. Міське самоврядування, як важлива складова становлення громадянського суспільства в Європі та Україні, буде існувати до XIX ст. і надасть неоціненний досвід демократизації суспільства, механізму захисту своїх прав та інтересів населенням, реалізації права прямої та представницької демократії.

В означений період феодальних відносин та верховенства католицької церкви громадяни утворюють привілейований клас. Саме громадянство стає свідченням зарахування до когорти вільних людей, здатних до державотворення.

Сучасне розуміння поняття «громадянин» до нас дійшло після Французької революції кінця XVШ ст. Саме мислителі-просвітники почали наголошувати на правовому змісті поняття та значущості освіти для формування громадянської відповідальності.

Отже, можна стверджувати, що настільки вагоме значення, яке приділялося громадянському вихованню зі стародавніх часів, є актуальним і до сьогодення. А тому в рамках реалізації наскрізної змістової лінії «громадянська відповідальність», що реалізується Концепцією Нової української школи, слід звертати увагу учасників освітнього процесу на розробку нових методів і форм роботи, що мають відповідати запитам сучасного суспільства та держави

Ключові слова: громадянство, громадянська відповідальність, освітній простір.

В статье рассмотрена проблема формирования гражданства и гражданской ответственности как одних из факторов становления государственности. Исследована эволюция этих понятий. Одним из приоритетов демократического общества является идентификация человека в социуме, понима-

© *К.І. Кірюха, 2020*

ние личной значимости, ответственности за свои действия. Вопросам изучения гражданской ответственности посвящены работы специалистов различных отраслей: философов, правоведов, историков, социологов. Но все еще требует конкретизации содержание терминов «гражданство» и «гражданская ответственность» в разные исторические периоды и в различных регионах.

Формирование гражданства неразрывно связано с формированием первых рабовладельческих государств и патриархальной системой. Идея воспитания гражданской ответственности поднимается и в священных религиозных книгах. Предоставление статуса гражданина в период Средневековья говорило об особенном положении человека, его принадлежности к конкретному государству, городу, социальному слою. Значимое влияние на формирование гражданского общества оказало появление магдебургского права в Европе. Жители городов способствовали формированию общины как территориально-административной единицы. Именно гражданство обеспечивало гарантии соблюдения прав и свобод человека и гражданина, защиту его интересов. Предопределяющей роли гражданства и формированию гражданской ответственности посвящали свои труды философы и ученые эпохи Просвещения. Проследив эволюцию взглядов мировых теоретиков, можно говорить о целесообразности введения сквозной линии «формирование гражданской ответственности» в современное учебное пространство Украины.

Ключевые слова: гражданство, гражданская ответственность, образование.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Протягом майже трьох десятиріч український народ будує демократичну державу. Шляхом проб та помилок запроваджуються реформи, з використанням власного та закордонного досвіду формується нормативно-правова база. Неодноразово можна було спостерігати за стрибками рівня довіри до влади, вибору політичного вектора розвитку країни. Глобальною проблемою залишається невирішеність збройного конфлікту на сході держави. Але єдине, що не викликає сумнівів, – це зростання рівня національної свідомості громадян, самоідентифікації нації, піднесення рівня зацікавленості та залученості громадян до державотворчих процесів.

Проте рівень правової освіти населення є недостатнім. Формування активного, відповідального громадянина є одним з пріоритетних завдань української держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема становлення громадянства, підстави для його набуття чи припинення цікавили суспільство від появи перших рабовласницьких держав. Праці Аристотеля і Платона, перші закони Хамураппі, релігійно-філософські концепції, викладені у священних писаннях, – усе свідчить про важливість взаємозв'язку та взаємної відповідальності особи та громади, держави. Змінювався суспільний лад, відповідно, змінювалося ставлення і до громадянства. Відомі просвітники (Вольтер, Д. Дідро, Ш.-Л. Монтеск'є), мислителі Нового часу (І. Кант, М. Гайдеггер, К. Ясперс, А. Камю, Ж. Сартр, Г. Сковорода) значно змінили ставлення до державотворчих процесів, засад демократичного суспільства.

Проблемам громадянського виховання присвячено праці В. Білоусової, О. Вишневського, І. Беха, С. Ткачової, Г. Васяновича, П. Ігнатенко, І. Мартинюк О. Вишневського, П. Вербицької, П. Волошина, Ю. Завалевського, М. Шимановського, С. Золотухіної, В. Івашковського, В. Кременя, І. Кучинської, Г. Пономарьової, О. Стребної, О. Сухомлинської, О. Шестопалюк, І. Щербака, С. Якименка та ін. Питання громадянської освіти досліджували П. Кендзьор, І. Жадан, Р. Арцишевський, Н. Бібік, М. Ілляш, В. Громовий, О. Дем'янчук, І. Костюк, І. Іванюк, В. Іванчук та ін.

Громадянська відповідальність стала об'єктом дисертаційних досліджень О. Міщеня, Л. Бешевець, В. Примака, К. Пекач, О. Фурман (Гуменюк), Т. Шиян та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю конкретизації сутності понять «громадянство» та «громадянська відповідальність» в історичному, правовому та філософському контекстах. Пріоритетною для демократичного суспільства є самоідентифікація людини в соціумі, усвідомлення особистісної значущості, відповідальності за власні дії / бездіяльність. Постає гостра потреба виховання прийдешніх поколінь на засадах норм моралі та права, з повагою до історичного досвіду країн світу та власного народу і діагностування стану відповідальності та громадянської ідентифікації [1]. А тому громадянська відповідальність визначається як одна з наскрізних ліній у сучасному освітньому просторі.

Виходячи з вищенаведеного, **метою статті є** здійснення аналізу становлення та змістової складової понять «громадянство» та «громадянська відповідальність» у період формування перших світових держав та добу Середньовіччя.

Відповідно до поставленої мети **завданнями є:**

– опрацювавши джерельну базу, визначити факти перших згадок про громадянство в творах мислителів та державницьких нормативно-правових актах;

– простежити еволюцію змісту поняття «громадянство» в стародавні часи та Середньовіччя;

– визначити, хто з дослідників приділяв особливу увагу у своїх працях питанню становлення громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формуванням громадянської відповідальності цікавилися педагоги, починаючи від перших державних утворень Стародавнього Сходу. Поняття «громадянин» виникає паралельно з поняттям «держава». У IV тис. до н. е., завдяки сприятливому географічному та стратегічному розташуванню, в долині р. Ніл постає рабовласницька держава. Найбільшими рабовласниками вважалися фараони, які регулярно поповнювали ряди рабів завдяки завойовницьким війнам. Однак головною продуктивною силою були селяни − члени громад. Рабів їхні власники використовували як слуг, хоча великої різниці між селянами-общинниками та рабами не було.

Запорукою існування і розквіту Давнього Єгипту стала родюча дельта Нілу. Величезних зусиль необхідно було докласти для створення іригаційних систем та проведення сільськогосподарських робіт, це потребувало значної уваги та відповідальності від населення. Повагу до державних установ формували у спеціальних школах при палацах, великих державних установах та храмах. Батьки, виховуючи своїх синів, готували їх до державної чи військової служби, відповідно до суспільного запиту.

У літературних пам'ятках Стародавнього Єгипту («Повчання Птахотепа», «Книга мертвих», «Повчання гераклеопольського царя своєму синові») превалювала теза про божественну сутність влади і законів, їх відповідність божим настановам, ці твори містили рекомендації щодо виконання законів, справедливої поведінки.

Як для мешканців Єгипту Ніл, так для населення Месопотамії джерелом існування стали Тигр та Єфрат. На берегах річок Інд та Ганг постає Індія, у басейнах Янцзи та Хуанхе – Китай. Найбільші рабовласницькі деспотії постають саме в долинах річок, адже там природа створює сприятливі умови для землеробства [2, с. 22].

Основою вавилонської держави була сім'я, тому на батька покладалася відповідальність за підготовку сина до життя, навчання ремеслу, яке б дозволило юнаку стати гідним і корисним громадянином [3, с. 150]. Взірцем норм права, що мали контролювати і вмотивовувати населення, стали закони царя Хамураппі (XVII ст. до н. е.). За недотримання законів на людину чекали жорстокі покарання: смерть, шмагання батогами, завдання каліцтва, саджання на кіл, спалення тощо [4, с. 7].

Станова система, що ґрунтувалася на брахманізмі, стала яскравим відображенням життя Стародавньої Індії. Представники трьох вищих каст (брахманів, кшатріїв, вайшів) після досягнення певного віку отримували низку громадянських прав та обов'язків, відповідно до їх соціального становища. Четверта каста – шудри (слуги) – громадянських прав не мали [5, с. 24].

Буддизм, засновником якого став Сіддхартха Гаутама, вчив, що відповідальним громадянином є той, хто звільнився від бажань, прагне пізнати істинні закони, дотримується їх, пізнаючи драхму.

Конфуціанство – філософське вчення, що виникає на порубіжні VI–V ст. до н. е., висуває тезу щодо правильного громадянського виховання як неодмінної умови розвитку держави. На думку Конфуція, людина має усвідомлювати власне місце у громаді, бути відповідальною перед державою, суспільством та мати високий рівень самоорганізованості та самовідповідальності [6, с. 15].

Божественну теорію влади продовжував проповідувати засновник школи даосів Лао Цзи (VI ст. до н. е.), який вважав, що цивілізація, ускладнюючи й удосконалюючи життя, призводить до конфліктів і загибелі. Лао Цзи – один з перших анархістів, який засудив державу як штучну структуру і заперечував потребу в державній владі. «Якщо ж земні правите-

лі діють збуджено та агресивно – тоді й народові стає погано. Біди і нещастя приходять тоді на зміну благополуччю. І люди починають замислюватися, шукати вихід» [7].

І.М. Жаровська у своїх дослідженнях визначає такі характерні риси архетеологічного періоду розвитку державних утворень: а) зв'язок розуміння додержавної влади з поступовим переходом до влади державного суспільства; б) влада є найважливішим принципом організації світового порядку; в) державна влада виходить безпосередньо від богів і здійснюється відповідно до божественного буттєвого начала, а на землі існує як продовження влади Всесильної основи; г) природний вимір підкорення об'єкта влади є беззаперечним, оскільки протистояння владі спричинює протистояння Божественному началу і протидію самому устрою Всесвіту [8].

Давньогрецький мислитель Аристотель одним з перших звертав увагу на становлення понять «держава», «громадянин», «громадянське суспільство», присвятивши їх розгляду трактат «Політика» [2]. Держава, на думку Аристотеля, – вища форма союзу між людьми. Саме вона є найвищою метою моральної діяльності людини, в якій громадянин має змогу реалізувати своє призначення. Лише людині, як вищій істоті, притаманні мова, розуміння добра і зла, почуття справедливості, а отже, людина – істота політична, що прагне до порозуміння, співжиття. Особу, здатну залишатися поза державою, мислитель називає морально недорозвиненою або ж надлюдиною [2, с. 378]. Громадянина ж мислитель визначає як «того, хто бере участь у законотворчості та суді». На думку автора, саме існування громадянина неможливе без існування держави. І найвища мета кожного громадянина – вдосконалення життя держави. Він влучно наводить приклад з кораблем та його моряками: обіймаючи різні посади та виконуючи абсолютно різні функції, всі моряки зацікавлені в успішному плаванні. Саме так мають працювати і громадяни держави. Звісно, що рабовласницьке суспільство, в якому жив Аристотель, наклало певний відбиток на його погляди. Він підтримує і обґрунтовує систему існування експлуатації та безправності людей [9].

Аристотель дає визначення поняттям «держава» і «громадянське суспільство», відзначаючи, що існування останнього неможливе без більш цілісного і широкого поняття – держави. Громадяни, беручи участь у державотворенні, формують державу, відчувають свою значущість перед суспільством, а отже – формують власну відповідальну позицію. І роль, яку виконує громадянин, робить його поважною, шанованою людиною [10].

Співіснування людей, базоване на високих моральних якостях, поділяє і Платон. У своїх творах «Закони», «Держава», діалозі «Політика» філософ визначає державу як тимчасовий ступінь у розвитку суспільства, що має примирити антагоністичні, егоїстичні погляди різних прошарків суспільства [10]. Завданням кожної людини є придушення бажань марнотратства, які порушують суспільний лад, порядок і гармонію. Держава, за Платоном, повинна мати щонайменше чотири чесноти – мудрість, мужність, справедливість і розважливість. Філософ наголошує на необхідності врахування у процесі громадянського виховання природи людської душі [2, с. 205].

Ідеальна держава, на думку філософа, – це справедливе правління кращих (аристократії). Мислитель розрізняє п'ять форм державного устрою: аристократія, тимократія, олігархія, демократія, тиранія. Існуючі типи держави обумовлені душевним складом громадян. До того ж форми можуть розвиватися, змінювати одна одну.

На думку Платона, для повноцінного функціонування держави необхідним є створення наддержавного керівного органу, до якого будуть входити десять старців-мудреців, які мають вирішувати долю держави.

Платон вважає одним із занять, яке вдосконалює людину, сприяє формуванню активного громадянина, розробку теорії закону. Закони мають стосуватися всіх сфер життєдіяльності людини, бути детальними, конкретними, суворими [11, с. 26].

Під впливом Сократа Ксенофонт висловлює сумніви щодо стабільності існуючих на той час політичних режимів: демократії, монархії, тиранії та олігархії. Найбільшим благом для держави і, відповідно, чеснотою громадян є одностайність у прийнятті рішень. Щоправда, філософ не виокремлює громадянина як такого, він «прирівнює» громадянство до матеріальних цінностей.

Отже, бачимо, що вже у Стародавній Греції гостро постають питання розуміння громадянського суспільства, держави, громадянина, відповідальності. Вони формуються пара-

лельно з поняттям політичної системи, а отже, на розуміння філософів накладено відбиток рабовласницьких відносин як абсолютної норми і справедливого життя.

Середньовіччя в історії Західної Європи – період з V по XVI ст., який, у свою чергу, дослідники поділяють на Раннє Середньовіччя (кін. V – сер. XI ст.), Розвинуте Середньовіччя (сер. XI – поч. XV ст.) й Пізнє Середньовіччя (XV–XVI ст.). Це період становлення феодальних держав, феодальної роздробленості, розквіту середньовічних міст, становлення станових монархій.

Християнське світосприйняття приходить на зміну античній філософії, стає дійовою духовною силою, що відкриває перед Європою нові перспективи культурного розвитку. Християнський Бог з його всепоглинаючою любов'ю до людини, всепрощенням приходить на зміну жорстоким та мстивим богам Стародавнього світу. Церква з її соціальними осередками – монастирями, орденами, тощо – формує цілісний соціокультурний простір, що має показати світоглядні орієнтири, подолати моральну смуту.

Гостро постає проблема протистояння світської (державної) та духовної (церковної) влади. Слід зазначити, що ідеологи обох теорій беззаперечно підтримували монархію, станову організацію суспільства. Людина у середньовічному суспільстві має чітко усвідомлювати своє місце в соціальній структурі, миритися з обов'язками, покладеними на неї, коритися владі феодала та церкви. Ключові поняття справедливості, моралі, законів черпалися з Біблії, яка мала виховний, організуючий, дисциплінуючий вплив на населення, спонукала до дії чи покори, рішучості чи відповідальності. Усе це поєднувалося з етико-правовими традиціями давніх Греції та Риму. У суспільстві того часу існувала думка про абсолютну справедливість судових рішень. Підсудний міг отримати або жорстоке покарання, або помилування [12, с. 102–105].

Одним із засновників західної патристики вважається Аврелій Августин Блаженний. У своєму творі «Про град Божий» філософ обґрунтував місію церкви як посередника між Богом та людьми. Людина має усвідомити своє місце у соціумі, примиритися з цією роллю і відповідально її виконувати. Істина, яка лежить в основі відповідальної поведінки, закладена в душі людини є божественним началом людської сутності. Земні проблеми, прагнення створюють нашарування на душі людини, що можуть викликати злі наміри та безвідповідальне ставлення до держави, Бога. Таким чином і пояснюється існування двох світів: «Града Божого» (базованого на любові до Бога) та «Града Земного» (базованого на любові до себе, земних принад).

Важливою віхою у розумінні місця людини в середньовічному католицькому світі стали праці Іоанна Солберійського, Томи Аквінського, Марсілія Падуанського та ін.

Період середньовічної історії на теренах України пов'язаний з періодом існування Русі-України та Галицько-Волинської держави. Становий устрій, який був передбачений у цих державних утвореннях, обумовлював різний ступінь свобод, прав і обов'язків їх громадян. Князі, що стояли на чолі держави, залучали до державного управління місцеву аристократію, прислухалися до думки народного віча. Вагомий вплив на освіту, культуру, державотворчі процеси відіграло запровадження християнства як державної релігії князем Володимиром Святославовичем у 988 р. Проте на державотворчі процеси вплинули закони народів степу, що посягали на слов'янські землі: хозар, печенігів, половців, татар. Саме поєднання язичницьких та християнських традицій, необхідність оборони земель від зовнішньої загрози сприяли піднесенню ролі дружини (війська), народних зборів та князівських з'їздів, розвитку законодавства як елементів становлення активного громадянського суспільства.

Заміна рабовласницького ладу феодальним привносить зміни у розуміння громадянства – його замінює термін «підданство», що передбачав залежність васала від свого сюзерена, зникає прошарок абсолютно безправних людей. Громадянство прив'язується до міст, воно починає ставати родовим. Вступ до громадянства супроводжується обов'язковими грошовими внесками, вимогою вступу до цеху або гільдії, вступними іспитами на відповідність моральним чеснотам [13, с. 175].

Значний вплив на формування громадянської спільноти, громадянської відповідальності відіграло становлення магдебурзького права в Європі. Мешканці міст сприяли формуванню громади як адміністративно-територіальної одиниці для реалізації правового захисту у відносинах з державою, іншими містами, суспільними станами тощо. Слід зазначи-

ти, що магдебурзьке право було поширене й на території України. Починаючи з XIV ст., право на самоврядування отримали міста: Сянок (1339 р.), Львів (1356 р.), Київ (1494–1497 рр.) та ін. [14, с. 15]. Відомо, що в період з 1339 по 1791 рр. польські королі, литовські князі та українські гетьмани надали право на самоврядування мешканцям більше ніж 220 міст в Україні [15]. Кожне місто отримувало індивідуальну грамоту з привілеями, які могли бути розширені з часом або скасовані. За цим слідкувала спеціально створена комісія. Саме тому мешканці міст намагалися суворо дотримуватися законів міста, гільдії адже існувала можливість безвідповідальним вчинком нашкодити всій громаді. Дослідник магдебурзького права А. Ткаченко свідчить у своїх дослідженнях про факти обмеженого магдебурзького права, наданого селам на теренах України [16, с. 133]. Міське самоврядування як важлива складова становлення громадянського суспільства в Європі та Україні буде існувати до XIX ст. і надасть неоціненний досвід демократизації суспільства, механізму захисту своїх прав та інтересів населенням, реалізації права прямої та представницької демократії. Проте не слід забувати, що при роботі з дефініціями, їх змістом достатня кількість проблем може бути викликана труднощами перекладу та суб'єктивного тлумачення [17, с. 24–25].

Висновки з цього дослідження та перспективи подальших розвідок. Традиційно зародження громадянства пов'язують із зародженням держави. Саме громадянство має позиціонувати виключні права спільноти людей, закріплювати їх особливий правовий статус. Починаючи зі стародавніх часів, громадяни мали приналежність до певної території, міста, мали чітке усвідомлення своєї соціальної ролі, відчували обов'язок перед суспільством. Громадянство розглядалось як привілей, дарований не кожному, як посвідчення зарахування до когорти вільних людей, здатних до державотворення. Отже, можна стверджувати, що настільки вагоме значення, яке приділялося громадянському вихованню зі стародавніх часів, є актуальним і сьогодні. А тому в межах реалізації наскрізної змістової лінії «громадянська відповідальність» Концепції Нової української школи, слід звертати увагу учасників освітнього процесу на розробку нових методів і форм роботи, що мають відповідати запитам сучасного суспільства та держави. Подальшу роботу вбачаємо у розробці моделі формування громадянської відповідальності старшокласників в умовах профільного навчання.

Список використаної літератури

1. Savchenko L., Savchenko K., Marchenko A., Pil`nik R. Innovative technologies of pedagogical diagnostics as a means of improving the quality of future specialists' education E-SdPTCONICIT. Espacios. 2018. URL: http://www.revistaespacios.com/a18v39n49/18394920.html

2. Шинкарук В.Д., Сопівник Р.В., Сопівник І.В. Теорія та історія соціального виховання в зарубіжних країнах (для студентів напряму підготовки «Соціальна педагогіка»). К.: Компринт, 2015. 236 с.

3. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: підручник / 2-ге вид. стереотип. К.: Либідь, 2002. 592 с.

4. Сопівник І.В. Виховання моральної відповідальності сільської молоді: монографія. К.: Логос, 2014. 352 с.

5. Джуринский А.Н. История педагогики и образования: учеб. для студентов вузов, обучающихся по специальностям: «Педагогика и психология», «Соц. педгагогика», «Педагогика». М.: ВЛАДОС, 2010. 400 с.

6. Конфуций. Жизнь и его учения. История политических и правовых учений: хрестоматия / сост. проф., д-р. ист. наук Г.Г. Демиденко. Харьков: Факт, 1999. С. 13–16.

7. Класика духовної філософії та сучасності. Лао-Цзи. URL: http://ua.philosophy-of-religion.org.ua/tao_te_ching.html

8. Жаровська І.М. Первинні світоглядні ідеї функціонування публічно-владної сфери. URL: http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2253/vnulpurn201582439.pdf

9. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 4. М.: Мысль, 1983. С. 376–644.

10. Соболь О.Б. Свобода і громадянин у вченні Аристотеля. URL: http://old.filos.lnu.edu.ua/Visnyk/Filos_visnyk_14/9.pdf

11. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. К.: Основи, 2000. 355 с.

12. Марченко О.В. Генезис філософського осмислення права: від Середньовіччя до Нового часу. URL: https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/ch2.pdf

13. Лазарєв В.В. Основні етапи становлення і розвитку процедур з питань громадянства. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_2_30

14. Лісна І.С. Магдебурзьке право на українських землях. Науковий вісник Херсонського державного університету. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2016_2%281%29__5

15. Кіселичник В.П. Міське право як самоврядне право громади (на прикладі міста Львова). Вісник Конституційного Суду України. 2004. № 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vksu_2014_6_24

16. Ткаченко А.О. Магдебурзьке право на теренах українських земель:світоглядно-правові засади. Світогляд – Філософія – Релігія: зб. наук. праць. 2014. № 7. URL: file:///D:/загрузки/sfr_2014_7_15.pdf

17. Гурєєва Л.В. Стан та перспективи дослідження міжгалузевої термінології. Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія. 2018. № 2 (16). С. 23–26.